

О‘ЗБЕК TILSHUNOSLIGIDA O‘XSHATISH QURILMALARI TADQIQI

Xolmurotova Diana

Mirzo Ulug‘bek nomidagi

O‘zbekiston milliy universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada turg‘un o‘xshatishlarning shakllanishi va ilmiy asoslanishi, turg‘un o‘xshatishlar haqida va ularning til va madaniyatda o‘zaro ta'siri va bog‘liqligi, bu bog‘liqlikning shakllanishi hamda yaxlit bir sistema sifatida til va tildan tashqari (madaniyat)da aks etishi bilan bog‘liq hodisalar hamda turg‘un o‘xshatishlarni belgilash va o‘rganish usullari yoritilgan

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы формирования и научного обоснования устойчивых аналогий, о устойчивых аналогиях и их взаимодействии и взаимосвязи в языке и культуре, явлениях, связанных с формированием и отражением этой связи в языке и неязыковой (культуре) как целостной системе, а также методы определения и изучения устойчивых аналогий

Kalit so‘zlar: O‘xshatish qurilmalari, lingvokulturologiya, o‘quv qo‘llanma, nutq madaniyati, til va madaniyat, antroposentrik tilshunoslik.

Ключевые слова: Фразеологизмы, лингвокультурология, учебное пособие, культура речи, язык и культура, антропоцентрическая Лингвистика.

Hozirgi vaqtda lingvokulturologiya jahon, xususan, rus tilshunosligida ham eng rivojlangan yo‘nalishlardan biri bo‘lib, bu borada bir qancha o‘quv qo‘llanmalar yaratilgan. Tilshunoslarning e’tirof etishicha, ularning orasida eng mashhuri V. A. Maslova tomonidan yaratilgan o‘quv qo‘llanma hisoblanadi.¹Shuningdek, lingvokulturologik yondoshuvdagi tadqiqotlar o‘zbek tilshunosligida ham oxirgi o‘n yilliklarda paydo bo‘la boshladi. Masalan, Z.I.Saliyevaning nomzodlik ishi o‘zbek va fransuz tillaridagi sentensiya, ya’ni axloqiy-ta’limiy harakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlariga bag‘ishlangan². R.S. Ibrogimovaning nomzodlik dissertatsiyasida esa *ayol* konseptining o‘zbek va fransuz tillarida ifodalanish yo‘llari tadqiq etilgan³.

Professor N.Mahmudovning “Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...” nomli maqolasida lingvokulturologiya, umuman, antroposentrik paradigmaning mohiyati va bu boradagi muammolar chuqur va asosli yoritib berilgan bo‘lib, ushbu

¹Гумбольдт В.фон. Язык и философия культуры. – М., 1985. – С. 33.

² Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика предложения в английском и узбекском языках: Автореф.дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 2010. – С. 25.

³MahmudovN. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab ... // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent,2012. - № 5. – B. 10.

maqolani o'zbek tilshunosligida lingvokulturologiya haqida jiddiy mulohazalar bayon qilingan birinchi asar sifatida baholash mumkin⁴.

Maqolada lingvokulturologik nazariyaning shakllanishi uchun xizmat qilgan omillar, undagi asosiy tushunchalar, ularning talqinidagi har xilliklar haqida juda asosli mulohazalar aytilgan. Xususan, N.Mahmudov ayni sohaning eng asosiy tushunchalaridan bo'lgan til va madaniyat haqida quyidagilarni yozadi: "Til va madaniyat deganda, ko'pincha, "nutq madaniyati" deyiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsada, bu ikki o'rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko'rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, (to'g'risi ham shu) til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma'nosi "aqliy-ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (nutq madaniyati)" emas, balki "kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui (madaniyat tarixi, o'zbek madaniyati)" demakdir. Shunday bo'lgach, nutq madaniyatining o'rganish muammolari boshqa, lingvokulturologiyaning o'rganish obyekti tamoman boshqadir"⁵.

Lingvokulturologiyaning asosiy birliklari bo'lmish turg'un o'xshatishlarni o'rganish qadim zamonlardan beri yozuvchi, olim va tadqiqoychilani qiziqtirib keladi. O'xshatishlar haqidagi ilk sodda va aniq ma'lumot Aristotel tomonidan aytilgan. Keyingi yillarda turg'un o'xshatishlarni milliy ong yechimi sifatida o'rganilgan ishlar sezilarli darajada tahsinga sazovordir. N. Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab" nomli maqolasida (O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. - № 5) o'xshatishlarning obrazli milliy tafakkur mahsuli ekanligi aniq dalil va misollar orqali ko'rsatib berilgan va "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati" da "obrazli milliy tafakkur mahsuli bo'lmish o'xshatishlar o'zbek tilida ham batafsil o'rganilishi uning tuzilmaviy – sistematik, lingvokulturologik va lingvopoetik xususiyatlari atroflicha tadqiq va tasnif etilishi lozim"⁶ ekanligi ta'kidlab o'tilgan. D. Xudoyberganovanning "Matnning antroposentrik tadqiqi" nomli monografiyasida (Toshkent: Fan.. 2013.135 bet.) o'zbek tilidagi matnlarning antroposentrik paradigma asosida tadqiq etish muammolari yoritilgan va o'zbek tilidagi matnlarning eng muhim kognitiv-semantik, lingvokulturologik hamda psixolingvistik xususiyatlari yoritib berilgan. Bundan tashqari monografiyadan inson haqidagi turg'un o'xshatishlarning

⁴ D. Xudoyberganova. Matnning antroposentrik tadqiqi.

⁵ Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab ... // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. - № 5. – B. 10.

⁶ Mahmudov N. Xudoyberganova D. O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati. T; Ma'naviyat. 2013.17-bet.

ma'noviy guruhlari yoritilgan tasnif o'rin olgan. Monografiyada o'zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganish ochib beriladi. Unda turg'un o'xshatishlar va lingvomadaniy birliklarning matn yaratilishidagi o'rni, o'xshatish mazmunli matnlar, metaforalarning matn yaratilishidagi o'rni, jonlantirish asosida matnlarning lingvokulturologik xususiyatlariga alohida e'tibor berilgan.

Tilshunos Ma'rufjon Yo'ldoshev "Cho'lpon so'zining sirlari" nomi risolasida tasviriy vositalar, xususan, o'xshatishlar "badiiy asarda so'z ustasining kuzatuvchan, ziyarak nigohi va teran badiiy didining mahsuli sifatida yuzaga keladi"⁷gan jarayonligini misollar vositasida dalillangan. "Kecha va kunduz" asaridagi xususiy-muallif va turg'un o'xshatishlar

Xulosa qilib aytganda, til insoniyat tamadunining rivojlanish iyerarxiyasini ko'rsatib beradigan ko'zgu bo'lib, unda o'sha til egalari haqidagi eng haqqoniy ma'lumotlar jamlanadi. Tilni uning o'z egasi bilan o'rganish g'oyasi nemis olimi Gumbold tomonidan ilgari surilgan bo'lib, tilda insonga xos barcha xususiyatlar: insonning insoniyligini ko'rsatib beruvchi xarakteri, yashash tarzi, madaniyati, dini, tarixi, assotsiativ fikrlash tarzi va boshqalar aks etadi. Tilshunoslikda hukumronlik qilayotgan antroposentrik paradigmaning bosh maqsadiyam ko'p asrlardan buyon chetda qolgan obyektini o'z subyektini va uning xususiyatlari bilan o'rganishdan iborat. Antroposentrik tilshunoslikning allaqachon mustaqil yo'nalishi bo'lib ulguragan lingvokulturologiyaning birligi turg'un o'xshatishlardir.

Xalqning muayyan predmet, belgi, harakat, holat haqidagi tasavvurlari shuningdek, shu xalqning yashash tarzi, iqlimi, urf-udumlar haqidagi eng aniq va ishonarli ma'lumotlar turg'un o'xshatishlarda ham o'z aksini topadi. Turg'un o'xshatishlar har bir tilning naqadar boy leksikonga, sayqalga, asrlar aro tajribaga ekanlini ko'rsatib beruvchi manbadir.

Dunyo tilshunosligida turg'un o'xshatishlarni o'rganishga qiziqish Aristotel zamonidan boshlangan bo'lib hozirgi kunda bu ishni ko'plab dunyo tilshunoslari davom ettirishmoqda va turg'un o'xshatishlar lug'atlari yaratilib kelinmoqda bunday harakatlar o'zbek tilshunoslidiga ham aks etmoqda. Fikrimizning yorqin dalili sifatida N.Mahmudov va D.Xudoyberganova tomonidan yaratilgan "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati" kitobini ko'rsatish o'rinli. Lug'at o'zbek tilining, o'zbek xalqining ko'p asrlik tajriba, tarix, madaniyat va o'ziga xos tafakkur tarziga ega ekanligini ko'rsatib beruvchi qomusdir.

Dunyo tilshunosligida ham turg'un o'xshatishlarni o'zida jamlagan ko'plab lug'atlar, ularni tavsiflagan va beqiyos manbaligini ko'rsatib bergan ko'plab monografiya, dissertatsiya va maqolalar mavjud bo'lib, bunday ishlar o'sha til egalarning til xazinasini ochishdagi davomli qadamlaridandir. 1924 yilda J. Frank

⁷ Yo'ldoshev M. Cho'lpon so'zining sirlari. Ma'naviyat 2002. 57-bet.

Vilstaxning ingliz tilidagi, V.Ogolsov (2001, 800 b), E. Nekrasova(1979, 225 b), L. Lebedova (2003), V. M. Mokienko (2003. 608 b), V. M. Mokienko, T.G. Nikitina (2008. – 800 b)larning rus tilidagi, Shiriley, L Arora (1977,521)larning ispan tilidagi, F. Hakimzyanov (2010)ning tatar tilidagi, A.S. Alyoshin (2011)ning shved tilidagi, A. G. Nazaryanning fransuz (1965), I. Gurinning ukrain(1966),F. M. Yankovskiyning belorus (1973)tillaridagi lug‘atlari fikrimizning yaqqol isbotidir.

Bu lug‘atlar har bir tilning lingvokulturologik, etnolingvistik, kognitiv xususiyatlarini yanada chuqurroq o‘rganish uchun xizmat qilishi shubhasiz.